

-ĞAN -GEN SIFAT FİİL EKLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ ÜZERİNE (MEMLÜK KIPÇAK ESERLERİ ÖRNEĞİNDE)

Kurmangazy SADYKBEKOV

Süleyman Demirel University

Faculty of Philology

ÖZET

Sıfat fiillerin hem isimlere hem fiillere has özelliklerinin olması Türkologlar arasında tartışmaya sebep olmuştur. Aynı zamanda sıfat fiillerin zaman kategorileriyle bağlantılı olup olmadığı meselesi de henüz bir sonuca bağlanmamaktadır. **-ğan/-gen** sıfat fiil ekleri çağdaş Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde çeşitli fonetik şekillerde kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar, bu ekin Orhun Türkçesinde bulunmamasına ve Eski Uygur Türkçesi ile Kutadgu Bilig'de ender olarak rastlanmasına dayanarak Orta Türkçe döneminin başlarında ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir. Türk yazı dili tarihinde Kaşgarlı Mahmut'un *Divan*'ından itibaren kullanılmaya başladığı sanılan bu ekin etkin bir şekilde kullanılması Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülmektedir. Memlük Kıpçak Türkçesinin orta dönemlerinde eski **-miş** şekli ile aynı seviyede kullanılan bu ek, son dönemlerinde, yani XV. yy'ın sonlarına doğru eski **-miş** şeklinin fonksiyonlarını tamamen üstlenerek, onun yerine geçmektedir. Makalede Orta Türkçe döneminde Memlük Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerin dilindeki **-ğan/-gen** sıfat fiil eklerinin şekil ve anlam özellikleri, fonksiyonları incelenmiş ve ekin kısaca etimolojisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Memlük Kıpçak Türkçesi, Sıfat fiiller.

ABSTRACT

The fact that participles have features pertaining both to nouns and verbs has caused disputes among researchers. However, most studies have investigated participles in the same grammatical category as verbs. At the same time, it is still uncertain whether participles relate to tense categories. Almost all Turkish languages now utilize **-gan/-gen** suffixes in various phonetic forms. Some scientists claim that **-gan/-gen** suffixes appeared in Middle Turkic period basing their opinion on the fact that these suffixes were not included in the language of Orhon monuments and rarely appear in the writings of Old Uygur Turkic and Kutadgu Bilig. Nevertheless, it can be stated that these suffixes have their origins in long history regarding the fact that most languages in Altay language family make use of similar structures. Thus, the current paper studies the form, meaning and functions of **-gan/-gen** participles in Memluc Kypchak Turkic languages, making a brief ethimological analysis as well.

Key Words: Memluc Kypchak Turkic, participles.

Fiillerin karmaşık gramer yapılarından biri olan sıfat fiillerin hem isimlere, hem fiillere has özelliklerinin olması nedeniyle bazı Türkologlar onu isim soylu kategoriler dahilinde ele almaya meyillidirler. M. Ergin (2001: 333): “Hareket vasıflarını belirtmek suretiyle nesnelere karşılıklarına göre nesne karşılayan kelimeler olarak partisipler mana bakımından isim cinsinden kelimeler arasına girer. Partisiplerin asıl isimlerden farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu ya da bu kalıcı vasfı değil, hareketi ile ifade etmesidir” der. A.M. Şçerbak (1977: 166) da buna benzer bir görüş belirtmiştir. Çoğu dilbilimciler sıfat fiilleri, fiillerin gramer yapısı içinde incelemişlerdir. Araştırmacıların hemen hemen hepsi sıfat fiillerin iki ayrı, yani hem isimlere, hem fiillere has özelliklerinin olduğunu inkar etmemişlerdir.

Sıfat fiil ekleri getirilen fiillerin geçişli-geçişsizlik hususiyetlerini kaybetmemeleri, iş, oluş ve kılış gibi özelliklerini korumaları, olumlu ve olumsuzluk anlamlarının değişmemeleri, çatı eklerinden sonra getirildiklerinde çatı anlamlarını yitirmemeleri fiillere has özelliklerdendir. İsimlerden önce gelerek cümle içinde sıfat vazifesi görmeleri, isimler gibi çekimlenmeleri, yani hal ekleri, iyelik ekleri ve çokluk ekleri gibi isim çekim ekleriyle çekime girebilmeleri, isimleşerek cümlenin bütün öğelerini oluşturabilmesi ve aynı zamanda isimler gibi olumsuzunun (Kazakçada) “jok, emes” (değil) kelimeleriyle yapılması şüphesiz isimleri andırır. Sıfat fiillerin zaman kategorileriyle bağlantılı olup olmadığı meselesi de günümüz Türkolojisinde tartışma mevzuu olarak henüz bir sonuca bağlanmış değildir. Çünkü Türk dillerinin büyük çoğunluğunda zaman kategorisi oluşturan ekler arasında sıfat fiil ekleri sıkça rastlanmaktadır.

M. Ergin (2001: 315) bu konuda: “Sıfat fiil ekleri “hareket” bildirmenin yanında “zaman” ifadesi de taşırlar ve hareketin hangi zamana ait olduğunu gösterirler” dese de, A. Akar (2003: 108-109): “Türkçedeki zaman eklerinin büyük bir bölümünün sıfat fiil eki kökenli olduğu da göz önünde tutulduğunda bu yapılarda “zaman” kavramının “hareket” ifadesi kadar ağır bastığı görülmektedir... -*ġan* sıfat fiil eki Karahanlı Türkçesi metinlerden itibaren geçmiş zaman göreviyle kullanılmaktadır” der. Bu bağlantıya şüpheli yaklaşan bilim adamları da vardır. Bazı araştırmacılar -*ġan/-gen* eklerinin şahıs ekleriyle çekimlenerek zaman ifade eden şekli ile isimlerden önce gelip sıfat fiil vazifesi gören şekillerinin iki farklı, yani eş sesli (omonim) ekler olduğu kanaatindedirler (Hociyev 1961: 34). Kazak Türkolog M. Orazov (2001: 103), bunun sadece sıfat fiillerin sentaksistik özellikleri göz önünde bulundurularak belirtilen bir görüş olduğunu düşünür ve Türkologların büyük çoğunluğunun öne sürdüğü “Sıfat fiil ekleri ile zaman ekleri henüz kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamış, onların arasında kesinlikle bağlantı vardır” fikrinin doğruluğunu savunur.

Dildeki olaylarla ilgili görüş belirtmekte dayanılacak temel kaynağın, tarihi eserlerin dili olduğu şüphesizdir. Çalışmamızda günümüzde Kazak ve diğer Kıpçak lehçelerinde sıfat fiil şekilleri arasında en sık kullanılmakta olan **-ğan/-gen** eklerinin Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerindeki şekil ve anlam özellikleri, fonksiyonları ve bundan hareketle ekin kökeni üzerinde durmaya çalışacağız. Zira ekin yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığı dönem Orta Türkçe dönemi olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmiştir.

Üstüne üstlük ekin Kıpçak özelliği taşıdığı düşünülürse, tarihini incelerken başvurulacak temel kaynağın da tarihi Kıpçak Türkçesi eserleri olması gayet tabiidir. Dolayısıyla söz konusu ekin aktif bir şekilde kullanılmaya başladığı, Memlük Kıpçaklarının son dönemlerine ait, yani XV. yy'dan sonra kaleme alınmış *Kitab-ı Mukaddime Ebu Leys es-Semerhandi (KM)*, *Kitab-ı Fi'l Fıkh (KF)*, *Kitab-ı Fi'l Fıkh Bi-Lisani-Türki (KFT)* ve halis Kıpçak Türkçesiyle yazıldığı sanılan *Muniyetül Guzzat (MG)* eserlerinin dili incelenecektir. Ayrıca ek kaynaklar olarak Memlük Kıpçak eserlerinden *Kitab-ı fi-İlmi Nuşab (KN)*, *Kitab-ı Mecmu' Tercüman Türki* ve *Acemi ve Moğoli (KMTM)* gibi eserlere de başvurulacaktır.

-Ğan geçmiş zaman sıfat fiilinin Kazak Türkçesi ve diğer Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinde de ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak **-ğan/-gen**, **-qan/-ken** olmak üzere dört şekli bulunmaktadır: **KM:** *Başlamaq Tenri ta'la başlağan kibi Quranda (Tanrı Te'ala Kuranda başladığı gibi başlamak); yahşısı ol ikisi aytqandur (iyisi o ikisinin söyledikleridir); KFT:* *Birisi oldur kim ol davı idgen kişi ol davı idgen nemenüñ adını eydgey (Birisi odur ki, o dava eden kişi dava ettiği şeyin adını söylesin); KF:* *Ol Tañrı ta'âlâ 'âlimdür; qulınuñ âşikâre işlegenni, yasırup işlegenni, qatı yasırqannı daxı bilür (2a, 5-6) (O Tanrı te'la alimdir, kulunun aşikare yaptığını, çok gizli yaptığını dahi bilir); Meydan-nı saña tar kılsa seniñ anıñ artına kiçkeniñ kibi (40b, 1) (Meydanı sana dar eylese, senin onun arkasına geçtiğin gibi).*

Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu eklerin ünsüz uyumuna uymadığı da sıkça görülmektedir: **KM:** *her baqğanda yeñi fayda (her baktığında yeni fayda); hayız ebçi dahi oğlan doğuarqan (hayız kadın ve doğum yapan); MG:* *atnıñ başındın aşurup sağ iliñni sünjü tutğan yirdin tipretmeyin (22a, 3) (Atın başından geçirerek sağ elini süngü tuttuğun yerden kıpırdatmayın); KF:* *Baqsun 'ilim oqğanlara (9b, 6) (ilim öğrenenlere baksın).*

-ğan/-gen sıfat fiil ekleri çağdaş Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde çeşitli fonetik şekillerde kullanılmaktadır. Tarihi eserler dilinde ise bu ekin bulunması veya kullanılış sıklığı aynı seviyede değildir. Bazı araştırmacılar, bu ekin Orhon Türkçesinde bulunmamasına ve Eski Uygur Türkçesi ve Kutadgu Bilig’de ender olarak rastlamasına dayanarak Orta Türkçe döneminin ilk devrelerinde meydana geldiğini öne sürmektedir. “Kıpçak ve Uygur yazı dillerinde yaygın ve çok işlevli olarak görülen **-Ğan** ekinin sıfat fiil yapma görevine Eski Türkçe metinlerde rastlanmamaktadır. Sıfat fiil eki olarak bu dönem metinlerinde yer almayan bu ek, ancak birkaç kelimedede isim yapma özelliği ile karşımıza çıkmaktadır” (Akar 2003: 104).

Söz konusu tarihi eserlerde bulunmaması bu ekin o devirlerde olmadığına göstergesi olamaz. M. Orazov (2001: 137) Altay Dil ailesi dahilinde yer alan Moğol ve Tunguz-Mançu dillerinde bile hala bu ekin sıfat fiil vazifesi yaptığını ve Eski Türkçe’deki **Ötüken** toponimi bünyesinde bulunduğunu öne sürerek bu ekin tarihi kökeninin çok eskilere dayandığını belirtmiştir. Ayrıca Akar da (2003: 105): “-DUK, -GU, -SIG, -MIŞ gibi yaygın sıfat fiil eklerinin yanında “-ĞAN sıfat fiil ekinin fazla görülmemesi çeşitli sebeplerle izah edilebilir. Buna en kuvvetli sebep olarak Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinin diline esas teşkil eden diyalektlerde, ekin, bu özelliğinin kullanılmıyor olmasını düşünebiliriz” diye aynı görüşü desteklemektedir. Ancak Türk yazı dili tarihinde Kaşgarlı Mahmut’un **Divan**’ından itibaren kullanılmaya başladığı sanılan bu ek, Şçerbak’a (1962: 138) göre X-XIII. yy. eserlerinde Eski Türkçedeki **-miş/-miş** sıfat fiil şekliyle aynı seviyede kullanılmıştır. Bu durum XIII-XV. yy. Kıpçak eserleri için de söylenebilir. Ancak dilini incelediğimiz *Kitab-ı Mukaddime*, *Kitb Fi’l Fikh* ve *Kitab-I Fi’l Fıkh Bi-Lisani-Türki* eserlerinin kaleme alındığı devirde, yani XV. yy’ın sonlarına doğru eski **-miş** şeklinin bütün fonksiyonlarını üstlenerek, onun yerine geçtiğini söyleyebiliriz. Bu sürecin doğal neticesi olarak çağdaş Kıpçak lehçeleri **-ğan/-gen**, Oğuz lehçeleri ise **-miş** sıfat fiil ekini kullanan diller olarak kalıplaşmıştır. Araştırmacılardan bazıları **-ğan/-gen** ve **-miş/-miş** sıfat fiil ekleri arasında bir zamanlar diyalektik (lehçe) fark olduğunu ve bunun çağdaş Türk lehçelerinde ekin aktif ve pasif kullanılmasını etkilediğini düşünüyorlar. Dilini incelediğimiz eserlerde sıfat fiilin **-miş** şeklinin **-ğan** şekline göre daha ender rastlaması, söz konusu eserlere araştırmacılar tarafından ne kadar da Oğuz-Kıpçak karışık dilli eserler dense de, bu özelliği Kıpçak lehçesine biraz daha yaklaştırmaktadır. Fakat bu eserlerin hiçbirinde **-ğan** ekinin, çağdaş Kazakça ve diğer Kıpçak dillerinde olduğu gibi *belirsiz geçmiş zaman* fonksiyonu görülmemektedir. Sıfat fiil eki olarak ifade ettiği anlamları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) İsimlerden önce gelerek geçmiş zamanlı sıfat fiil yapar: **KM:** *Cinler iman ketürgen kice (Cinlerin iman getirdiği gece); Musaya virgen savabı dahı 'İsaya virgen savabı dahı Muhammede virgen savabı (Musa'ya verdiği sevabı ve İsa'ya verdiği sevabı ve Muhammed'e verdiği sevabı); **KFT:** *ol kadı ol vakit bolğan meselenün içinde hak hükmi köñli birle izdese (O kadı vakti geçmiş meselenin içinde hak hükmü gönülden arasa); **KF:** *qulnuñ yaşurup söylegenni, özi qatında qatı çağırup söylegen kibidür (2b, 1) (kulunun gizli söylediği kendi katında yüksek sesle söylediği gibidir); **MG:** *kaçan bu ayıtğanlarım saña tabiat ve adet bolsa (18b, 7) (bu söylediklerim ne zaman sende fitrat ve alışkanlık haline gelse).****

b) Dilini incelediğimiz eserlerden **KM**'de **-ğan/-gen** ekli sıfat fiiller isimleşerek normal isimler gibi **-dır/-dir** 3. tekil şahıs kişi eklerini alarak cümlede yüklem vazifesi görür ve isim cümlesi oluşturur: *yahşısı ol ikisi aytqandur (iyisi o ikisinin söyledikleridir); yüz digen körüngendür kişiye (yüz kişiye görünendir);*

c) Genellikle isimleşen **-ğan/-gen** şekilli sıfat fiiller çokluk, iyelik ve isim hal eklerini alarak cümlenin çeşitli öğelerini oluşturur: **KM:** *şul vaqıt küneş batğanda (işte o zaman güneş battığında); dahı yatsu olğanda (ve yatsı vakti olduğunda); kiderdi menden beni incitkeni (benden beni inciteni giderdi); **KFT:** *'ilmini zînet qıldı 'âlimlere, çırâq qıldı 'ilim oğanlara (2b, 2) (ilimini zinet kıldı alimlere, ışık eyledi öğrenenlere); melâ'ikler kanatlarını döşer 'ilim izdegenlere râzî olganıçun işlegene (9a, 1) (melekler kanatlarını serer ilim arayanlara, yaptıklarından razı oldukları için); **MG:** *imin bolmas at sekirgende iyirdin çıkmakdın (8b, 5) (at sektiğinde eğrerden çıkmaktan emin olmaz); sol il birle deşdid kılğan-nı az kördüm (22b, 2) (sol el birle teşdit edeni az gördüm); **KF:** *Allâhiçun (3) 'amel eylegenlerden, tevekkül eylegenlerden, sabr kanâ'at eylegenlerden (266a, 3) (Allah için amel edenlerden, etevakkül edenlerden, sabır ve kanaat edenlerden) vs.****

Günümüzde **-ğan/-gen** ekleri, dilbilgisi kitaplarında geçmiş zaman sıfat fiilleri arasında gösterilmektedir. M. Orazov (2001: 104): "**-ğan/-gen** ekleri Türk dilinin tarihi eserlerinin hemen hemen hepsinde geçmiş zaman anlamı ifade eder" der. Ama Memlük Kıpçak eserlerinde ekin hem geçmiş, hem şimdiki, hem de iş veya hareketin sürekli yapıldığını belirten geniş zaman gibi birçok zaman ifadesi görülmektedir:

- a) Geçmiş zaman sıfat fiili anlamında: **KFT:** *ol kadı bilmese kendü mezhebinden /başka/ mezheb birle hüküm idgenini (o kadı kendi mezhebinden başka mezheb ile hüküm ettiğini bilmese); İşbu eygenimiz meselelerge (bu söylediğimiz meselelere); **KF:** *bildürdi saña sen bilmegen nesneyi (6b, 5) (Sana bilmediğin şeyi bildirdi); **KN:** *Ol dörtten birisi baş barmaq bile şehadet barmaq arasında bolur qabza dutğan elde (o dört yaranın birini baş parmak ile şehadet parmağı arasında sapı tutan elde olur); Barçalarğa tavfiq birgen Teñri tağala (Herkeseye yardım eden Tanrı te'aladır) v.s.***

b) Şimdiki zaman anlamında: **KFT**: İmdi helak olğanlarnuñ zamanı (208b, 7) (Şimdi helak olanların zamanı); **KF**: Qur'ân oqıyan kisiye, işiden kisiye (180b, 4-5) (Kuran okuyan kişiye, dinleyen kişiye) **KN**: at sürgen qaçan atnı qamçılasa qatıraq yürür burınqıdan (At sürücü ne zaman atını kamçılarsa eskisinden hızlı yürür).

c) Gelecek zaman anlamında: **KFF**: Helâl olmaz anlara ol mâldan illâ özlerine yetişgen qadar (215a, 1) (helal olmaz onlara, sadece kendilerine yetecek kadar); yazıgum bağışla keçen yazıqlar, kelen yazıqlar (226b, 2) (Günahlarımı bağışla, geçmiş günahlar, gelecek günahlar); **KM**: Ya ilahi aqıl yüzümü aqılğan kün salihlerin yüzünü (Ya Allah! Yüzümü ak eyle salihlerin yüzünü ak eyleyeceğin gün); mühkam eyle iki ayağımı sıra'at üstünde tabrılgan kün anda ayaqlar (sağlam tut iki ayağımı sırat üstünde orada ayakların kaydırılacağı gün); **KMTM**: kelgen ay (gelecek ay); **İN**: uzun uzaq sözlerni kemisdüm oqıgan gişiye heyin bolsın tiyip (26, 8).

d) Hareketin sürekliliğini, her zaman yapıldığını belirten geniş zaman sıfat fiili anlamında: **KM**: Quran bilmegen dahı dilsüz (Quran bilmeyen ve dilsiz /kişi/); **KF**: Tañrı ta'âlâ yüce eyler mertebelerin îmân ketüren kisileruñ sizden (7b, 6) (Tanrı te'ala sizden iman getiren kişilerin mertebelerini yüze eyler); Berâber olur mı, ol kisiler bilürler bilmegen kisiler bile (8a, 2) (Bilen bilmeyen kişiler ile bir olur mu?); **MG**: amel kılurlar bilgen takı bilmegen (83a, 2) (bilen ve bilmeyen amel ederler) vs.

-ğan/-gen şekillerinin ilk kullanılmaya başladığı Kaşgarlı Mahmud'un **Divan**'ında iş veya hareketin sürekliliğini, her zaman ortaya çıktığını ve çıkacağını bildiren geniş zaman sıfat fiili anlamında kullanılması (Orazov 2001: 128), sonraki dönem eserlerinde birçok zaman anlamı kazanmasına sebep olmuştur. Onun günümüzdeki geçmiş zaman sıfat fiili anlamı ise Kıpçak lehçelerinin tarihi gelişmeleri esnasında Eski Türkçe'deki **-miş** sıfat fiilinin fonksiyonunu üstlenerek onun yerine geçmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Günümüzde **-miş** sıfat fiili kullanılan çağdaş Oğuz lehçelerinde **-ğan** ekinin fonetik şekli olan **-an -en** eklerinin asıl fonksiyonunun iş veya hareketin sürekliliğini bildiren geniş zaman sıfat fiili anlamı ifade etmesi yukarıdaki fikrimizi destekleyen önemli etkenlerden biridir. M. Ergin (2001: 180) de **-ĞAN** ekinin çağdaş Türkçedeki **-AN** partisip ekinin karşılığı olduğunu, bununla birlikte fiillerden aşırılık ifade eden isimler de yaptığını belirtmiştir.

-an/-en şekilleri bizim incelemekte olduğumuz söz konusu eserlerden *Kitab Mukaddime Ebu Leys es-Semerkandi* ve *Kitab Fi'l-Fıkh* dilinde de kullanılmıştır. Ancak kullanım sıklığı **-ğan/-gen** şekillerine göre daha azdır. Anlam ve fonksiyon yönünden **-ğan -gen** şekillerinden hiçbir farkı yoktur. Her ikisi de aynı ekin biri Kıpçak lehçesine, diğeri Oğuz lehçesine ait fonetik şekilleridir.

KM: İnkâr iden aña kafir olur (onu inkâr eden kafir olur); ol kişi yuğay su çıqan yeri (o kişi su çıkan yeri yıkasın); **KF:** Tañrı ta'âlâ yazuğın bağıslaya, keçen yazıqlarını (216a, 7) (Tanrı te'ala günahlarını bağıslaya, geçmiş günahlarını); Tañrı ta'âlâ yüce eyler mertebelerin îmân ketüren kişilerün sizden (7b, 6) (Tanrı te'ala sizden iman getiren kişilerin mertebelerini yüze eyler). Kelime sonu ünlüyle bitiyorsa ekle kök arasına **y** kaynaştırma ünsüzü girer: **KM:** olur terk eyleyen 'asi (terk eyleyen asi olur); terk eyleyen fasiq olur (terk eyleyen fasiq olur); **KF:** sabr eyleyenlerden qıla belâlarına, sükr eyleyenlerden qıla ni'metlerine (173a, 6) (Belalara sabr edenlerde eyleye, nimetlerine şükr edenlerden eyleye).

Yazılış tarihi olarak bu iki eserden biraz daha eski olan *Kitab-ı Fi'l Fıkh Bi-Lisani-Türki'de* **-an/-en** şekilleri yok denecek kadar ender rastlanır. **KFT:** sançan kişini depse, öldürse, imdi ol ölgen kişinün kanı hiçdür (208, 23-24) (sançan /batıran/ kişiye tekme vursa ve öldürse artık o ölen kişinin kanı hiçtir). Müniyetül Güzzat'ta ise **-an/-en** şekli hiç kullanılmamıştır. Orta Türkçe döneminde kaleme alınmış Kıpçak eserlerinin dilini Kıpçak ve Oğuz unsurlarının azlık-çokluğuna göre halis Kıpçakça, Kıpçak-Oğuz ve Oğuz-Kıpçak karışımı olmak üzere üç gruba ayrılacağını göz önünde bulundurulur ve **-dik, -en, -miş** ile **-gen** sıfat fiil şekillerinin Oğuz ile Kıpçak grubunu birbirinden ayıran önemli özelliklerden biri olduğu düşünülürse, bu yönüyle *Kitab Mukaddime* ve *Kitab Fi'l-Fıkh*'i Kıpçak-Oğuz, *Kitab-ı Fi'l Fıkh Bi-Lisani-Türki* ile *Müniyetül Güzzat*'ı halis Kıpçakça eserler arasına dahil edebiliriz. Zira bu eserlerde Oğuz lehçelerine ait **-miş, -dik** sıfat fiil şekilleri gibi **-an/-en** şeklinin de **-ğan/-gen** ekinin gölgesinde kaldığını ve **-an/-en** şeklinin Memlük Kıpçak edebi dilinin Oğuzcanın tesirine uğradığı son dönemlerde kullanılmaya başladığını görmekteyiz.

-ğan/-gen çağdaş Kıpçak, **-an/-en** ise Oğuz lehçelerine ait şekiller olduğunu yukarıda belirtmiştik. Çoğu dilbilimciler **-an/-en** şekillerinin **-ğan/-gen** sıfat fiil eklerinin ilk seslerinin düşürülmüş şekilleri olduğunu ve **-ğan/-gen** şekli Oğuz lehçelerinde kalıplaşmış isimlerin bünyesinde hala bulunmakta olduğunu öne sürer. "Oğuz grubu yazı dillerinde **-Ġan** sıfat fiilinin yerini ve görevini **-An** yapısı üstlenirken **-Gan** eki de kalıplaşma yoluyla isim yapma görevini üstlenmiştir" (Akar: 2003: 106). Ama bu ses düşme olayının ne zaman gerçekleştiği konusunda açık bir şey söylenmemektedir. Çünkü **-ğan/-gen** eklerinin ilk kullanılmaya başladığı Kaşgarlı Mahmut'un *Divan'ında* **-an/-en** şekillerinin de kullanıldığını görmekteyiz.

Kaşgarlı Mahmut (1960, 69), “Türklerin “ol emge baragan ol (o eve sürekli giderdi)” diyeceği yerde Oğuzların “O emge baran”; “ol qulın urağan (o kölesini sürekli döverdi)” diyeceği yerde “o kulun uran” diyeceğini yazmıştır. Bundan **-ğan/-gen** şekillerinin ilk sesinin düşmesinin çok eskilerde gerçekleştiğini anlıyoruz. Öyleyse bunu **-ğan/-gen** şekillerinin tarihi kökeninin çok eskilere dayndığının delillerinden biri olarak gösterebiliriz.

-ğan/-gen eklerinin tarihi kökeni hakkında Türkoloji uzmanları arasında çeşitli görüşler mevcuttur. G.J. Ramstedt (1957: 91), bu eki **-ğa +n** olmak üzere ikiye ayırarak, ilk unsurun fiilden fiil yapma, ikinci unsurun ise sıfat eki veya geçmiş zaman sıfat fiil eki olduğunu öne sürmüştür. Bu görüş sonradan İ.A. Andreev (1961: 84), A.N. Kononov (1971: 119) ve N.Z. Hacıyeva (1988: 456) tarafından da rağbet görmüşse de, A.M. Şerbak, N.A. Baskakov, G.D. Sanceev gibi Türkologlar bu görüşü reddederek, eki öyle unsurlara ayırmanın doğru olmadığını, Oğuz lehçelerindeki **-an -en** ve Çuvaşçadaki **-n -ñ** şekilleri bu ekin tarihi kökeni (ilk şekli) olduğunu savunmuşlardır. M. Orazov (2001: 138) ise, bu ekin kökeninin çok derin olduğu için etimolojisiyle ilgili kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını ifade etmiş. Ama araştırmacı, çağdaş Türk lehçelerindeki sıfat fiil eklerini karşılaştırarak bir zamanlar **-ğa/-ge** şeklinde de kullanılma ihtimali olduğunu belirtmiştir. Altay Dil ailesinden Moğolcada (**-ğan, -gen, -qson, -ğson, -sañ, -señ**), Tunguz-Mançu dillerinde (**-hay, -hey, -han, -hin, -gin**) şekillerinin kullanılması ilk görüşü desteklemektedir. Ancak bu ekin etimolojisini açığa kavuşturmak için bazı karşılaştırmalara başvurulabilir. M. Orazov (2001: 133): “Kaşgarlı Divanına dikkatlice bakan kişi **-ğan -gen** sıfat fiil eklerinin **-ğın -gin** şekillerinin de olduğunu görebilir” der ve şunları örnek gösterir: “*Qaşqın er yetsikti*” (*Kaçan kişi yakalandı*); “*eşkin topraq*” (*Yığılmış toprak*). Türk dillerindeki **-ğan** ve **ğın** ekleri arasında hem anlam hem şekil yönünden yakınlığın olduğuna dair görüşlere E.V. Sevortyan, N.K. Dmitriev, D. Deny eserlerinde de rastlanır. Ayrıca, M. Kaşgarlı **Divan’ında -ğan/-gen** ekleri yerine bazen **-aq/-ek** şekillerinin de kullanıldığı görülür ve hareketin sürekliliğini, yoğun olarak yapıldığını ifade eder. Şimdi günümüz Kazakçasındaki bu eklerle yapılan **qaşqın (kaçak), qaşqan (kaçan), qaşaq (kaçak), qaşağan (kaçmaya alışıq, sürekli kaçıp duran)** kelimelerini karşılaştırsak, aralarında hem şekil, hem anlam yönünden benzerliğin olduğunu görebiliriz. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde de fiil tabanına getirilerek kalıcı isimler yapan **-ek (kaçak, döneq), -kin (düşkün, durgun, küskün), -eğen (durağan, düşeğen, küseğen), -gen (ısırgan,)** ve **-en (düşen, duran, küsen)** şekilleri arasında da bunun gibi benzerlikler aranabilir. Bu ekin ilk kullanılmaya başladığı Kaşgarlı **Divan’ında “ol er evge barağan” (O adam eve sürekli giderdi); “ol kişi bizge kelegen” (O kişi bize çok gelirdi)** cümlelerinde **-ağan/-egen** ekleri hareketin sürekliliğini, yoğun olarak yapıldığını belirtmektedir.

Ayrıca, Türk dillerini araştıran dilbilimcilerin çoğu **-ğan/-gen** ekinin hem kendisi, hem eki oluşturan unsurlar başlangıçta zaman anlamı ifade etmediğini, sadece fiilleri isimleştirerek cümlede sıfat vazifesi gördüğünü belirtmişler (Orazov 2001: 138). Öyleyse **-ğan/-gen** şekillerinin tarihi kökeni bu **-ağan/-egen** ekleriyle bir şekilde bağlantılıdır. H. Zülfikar (2010: 51), Türkçedeki **-ağan/-egen** eklerinin işlevleriyle ilgili çalışmasında söz konusu eki **-ğan/-gen** ekiyle karşılaştırmış ve: “-gan +gen çok heceli fiillere, özellikle çatı ekleri üzerine gelirken **-ağan/-egen** tek heceli fiil köküne gelmekte ve bu açıdan birbirinden ayrılmaktadır” der. Tabii ki, günümüz Türkiye Türkçesinde her iki şeklin de biz sözünü ettiğimiz sıfat fiil vazifesi bulunmamakta, daha çok fiilden kalıplaşmış sıfat ve isim yapma görevinde kullanılmaktadır. Kıpçak lehçelerindeki **-ğan** sıfat fiilleri yerine Oğuz lehçelerinde **-miş** şekli kullanıldığını yukarıda belirtmiştik. Oğuz lehçelerinde sıfat fiil görevini **-miş** üstlenince **-ğan/-ağan** şekilleri sadece sıfat ve isim yapma eki olarak kalıplaşmıştır. Aynı şey Kıpçak lehçeleri için de söz konusudur. Kıpçak lehçelerinde **-miş** eki işlek olmamakla birlikte sadece sıfat veya isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Burada önemli olan Türkçede **-gan** ve **-ağan** eklerinin fiil tabanına getiriliş özelliklerinin korunarak aynı ekin iki türlü şekli olarak görülmesidir. Yani başlangıçta **-ağan** şeklinde olan bu ekin, çok heceli fiillerde dilbilgisinde çokça rastlanan tasarruf kanunu sonucu **-ğan** şekli meydana gelmiş ve daha sonra her ikisi farklı kelimeler bünyesinde kalıplaşarak anlam farklılığı da ortaya çıkmış olabilir.

Araştırmacıların büyük çoğunluğu **-ağan** şeklinin iki ekten oluşan birleşik ek olduğuna dair görüş birliğindedirler. H. Zülfikar’a (2010: 46) göre ekin birden fazla heceli olması bilginleri söz konusu eki birleşik ek olarak algılamaya itmiştir. T. Banguoğlu (1979: 229) ekin **-ge+gen>e+gen** şeklinde geliştiğini ileri sürse, Z. Korkmaz (2007: 69) ekin görevi üzerinde durur ve birleşik bir ek sayar. Bu değerlendirmelerden hareketle söz konusu eki **-ağ (q)+an** olmak üzere iki öğeye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki M. Kaşgarlı’nın dediği gibi hareketin sürekliliğini, yoğun bir şekilde yapıldığını bildiren **-aq/-ağ** eki, ikincisi ise türemiş fiil tabanına getirilen yukarıda sözünü ettiğimiz **-an -en** sıfat fiil eki olma ihtimali büyüktür. Ancak, burada amacımız ekin etimolojik sorunlarına tamamen çözüm getirmek olmamakla birlikte, üzerinde belirtilen görüşlerden hareketle çözüme giden yola ışık tutarak yorumlarımızı dile getirmektir. Bu dilin tarihi derinliklerini boylayarak daha geniş çapta incelemeyi gerektiren bir meseledir.

Türk dillerinin hal-i hazırdaki durumunu iyi kavrayıp geleceğiyle ilgili doğru yorumlar yapabilmek için geçmişinin incelenmesi şarttır. Dilimizin tarihi kökenlerinden biri olan Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış yazılı eserleri, tarihi ve yaşayan Kıpçak ve diğer Türk lehçeleriyle mukayeseli bir şekilde incelemek Türkçenin güncel meselelerinden biridir. Zira, tarihsiz dil istikararlı olamaz. Memlükler devrinin son dönemlerinde yazıldığı için dilini incelediğimiz ilk üç eserde (**KM, KF, KFT**) **-ğan/-gen** şekillerinin Eski Türkçedeki **-miş -dik** sıfat fiil eklerinin fonksiyonlarını üstlenerek çağdaş Kıpçak lehçelerindeki gibi kalıplaşmaya başladığını, ancak daha önceki Memlük Kıpçak eserlerinden farklı olarak bu eserlerde Oğuzcanın etkisi ağırlıklı olduğu için **-an -en** şekillerinin nadir de olsa kullanıldığını görmekteyiz. Mu'niyet-ül Güzzat'ta ise yazılış tarihi daha eski olduğundan ve halis Kıpçak Türkçesi özelliği taşıdığından **-gen** ve **miş** şekilleri paralel olarak aynı seviyede kullanılmıştır. Yalnız Oğuz lehçesine ait **-en** şekli görülmemektedir. Bu her şeyden önce dilini incelediğimiz eserlerin dilinin diğer eserlere göre günümüz Kıpçak lehçelerine biraz daha yakın olduğunu gösterirse, öte yandan **-ğan/-gen** sıfat fiil eklerinin Kıpçak lehçelerinde kalıplaşma devrini tespit etmeye yardımcı olur. Ayrıca XV. yy. sonlarında Memlük sahasında Kıpçakçanın hala gücünü kaybetmediğini de söylememiz mümküniyet arz etmektedir.

Kaynaklar

Akar, Ali. *-Gan Sıfat Fiil Eki*. TÜBAR, 14, Güz 2003, 103-115.

Andreev, İ.A. *Priçastie v çuvaşskom yazıyke*. Çeboksarı, 1961.

Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK yayınları, 1979.

Ergin, Muarrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, 2001.

Haciyeva, N.Z. *Priçastiye. Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıykov. Morfologiya*. Moskva, 1988.

Hociyev, A. "Uzbek tilida sifottaşlar" *Uzbek tili va adabiyatı*, №4. 1961.

Kaşgari, Mahmud. *Devanu Lugat'it Turk I*. Тошкент, 1960.

Kononov, A.N. *O fuzii v tyurkskih yazıykah. – Struktura i istoriya tyurkskih yazıykov*. Moskva, 1971.

Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

Orazov, Meyirbek. Etistik. Almatı, 2001.

Ramstedt, G.J. Vvedeniye v altayskoe yazıykoznanie. Moskva, 1957.

Şerbak, A.M. Grammatičeskiy oçerk yazıyka tyurkskih tekstov X-XIII vekov iz Vostočnogo Turkestana. Moskova-Leningrad, 1962.

Şerbak, A.M. Oçerk po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıykov. Leningrad, 1977.

Turan, Sevgi. Kıpçak Türkçesinde kelime yapımı ve çekimi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Kayseri, 2006.

Zajaczkowski, Ananiasz. Le traite arabe Mukaddima D'Abou-l-Lait As-Samarkandi. Warszawa, 1962.

Zülfikar, Hamza. “–agan (ağan), –egen (eğen) Ekinin Türkçedeki İşlevi” Turkish Studies. Volume 5/1. Winter 2010. 42-56.

KISALTMALAR

KM: Sadıkbekov, Kurmangazi, *Kitab Mukaddima Ebu Leys es-Semerkandi eskertkişiniñ tildik ereşelikleri*. Doktora Tezi. Almatı, 2009.

KF: Kuanişbayev, Ercan, *Kitab fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi. İstanbul, 2006.

KFT: Ağar, M.A., *Kitab ü Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisani't-Türki*, (İnceleme-Metin-Sözlük). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi: İstanbul, 1989.

MG: Uğurlu, M., *Münyetü'l-Güzzat*, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1987.

KN: Öztopçu K. *Kitab fi-ilm an-Nuşab*, Memlük Kıpçakçasıyla 14 y.y.'da yazılmış Bir Okçuluk Kitabı. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. İstanbul, 2002.